

روش‌شناسی تفسیر میرزا لطفعلی مجتهد تبریزی

حسن بشارتی‌راد / دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی جامعه‌المصطفی‌العالمیه h.besharati72@gmail.com

دریافت: ۹۳/۱۱/۲۶ پذیرش: ۹۴/۵/۸

چکیده

میرزا لطفعلی مجتهد تبریزی معروف به امام جمعه، از علمای برجسته تبریز در دوره قاجاریه است و آثار علمی و خدمات فرهنگی و اجتماعی فراوانی از خود به جا گذاشته است. مهم‌ترین اثر علمی او «تفسیر القرآن الکریم» است که به صورت نسخه خطی (تک نسخه با خط مؤلف) در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود می‌باشد.

این مقاله به روش تحلیلی - توصیفی ابتدا گزارش کوتاهی از شرح حال علمی و اجتماعی مجتهد تبریزی ارائه کرده، سپس روش تفسیری مفسر در زمینه‌های گوناگون را مورد توجه قرار داده و سعی شده است تا زوایایی از شیوه تفسیری او با استناد به شواهدی از متن تفسیر، به صورت مستند تبیین گردد.

استفاده بهینه امام جمعه تبریزی از انواع منابع تفسیر اعم از قرآن، روایات، منابع لغوی و ادبی موجب شده است که تفسیر ایشان در مجموعه تفاسیر جامع قرار بگیرد و بدین ترتیب، می‌توان روش تفسیری ایشان را روش تفسیر جامع دانست.

کلیدواژه‌ها: روش‌شناسی، تفسیر، میرزا لطفعلی مجتهد تبریزی، امام جمعه تبریزی، نسخه خطی.

مقدمه

زحمات فراوانی نیز در خلق آنها، کشیده شده است - الان بخش قابل قبولی از نسخ کهن احیا شده و در اختیار جامعه علمی و پژوهشی قرار می‌گرفت.

با توجه به آنچه بیان شد، ضرورت و اهمیت مطالعه و پژوهش پیرامون آثار گرانسنگ به جای مانده از گذشتگان، آشکار می‌گردد. در این میان، رسالت پژوهشگران در راستای احیا و معرفی آثار حوزه تفسیر و علوم قرآنی شیعی از ضرورت و اهمیت مضاعف برخوردار می‌باشد. نگارنده سعی دارد با تنظیم و تدوین این مقاله، گامی هرچند کوچک در این مسیر بردارد. مقاله حاضر مشتمل بر شرح حال مفسر، منزلت علمی و خدمات فرهنگی و اجتماعی، آثار علمی، نسخه‌شناسی تفسیر، مصادر تفسیری، روش‌شناسی تفسیر و... می‌باشد.

شرح حال مفسر

مرحوم حاج میرزا لطفعلی فرزند میرزا احمد مجتهد تبریزی (مدرس، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۳۲۵) (امام جمعه تبریزی) از بزرگان علمای طراز اول تبریز در زمان قاجاریه است (همان) و از اعیان تفسیری شیعه در قرن سیزدهم می‌باشد (عقیقی بخشایشی، ۱۳۸۷، ص ۷۳۷). پدر ایشان میرزا احمد، معروف به «امام جمعه» و «مجتهد» تبریزی است (امینی، ۱۳۵۵ق، ص ۳۸۱-۳۹۴). میرزا لطفعلی نیز همچون پدرش منصب امامت جمعه تبریز را در زمان فتحعلی شاه قاجار بر عهده داشت (مجتهدی، ۱۳۷۹، ص ۱۳۷)، بیت ایشان در تبریز محل مراجعه عموم بوده و توده مردم در مشکلات مادی و نیازهای فکری و معنوی به ایشان رجوع می‌کردند (اعتمادالسلطنه، بی تا، ص ۱۷۳-۱۷۴؛ مدرس، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۳۲۵؛ عقیقی بخشایشی، ۱۳۸۷، ص ۷۳۸). میرزا لطفعلی در

نسخه‌های خطی و متون کهن در رشته‌های گوناگون علوم اسلامی، بخش مهمی از میراث تمدن اسلامی و شناسنامه فرهنگی و ملی هر ملت و کشوری است. پژوهشگران و متولیان چاپ و نشر، وظیفه دارند نسبت به پژوهش، تصحیح، چاپ و انتشار نسخه‌های خطی اقدام کنند. با وجود اهتمام به نگهداری این آثار در موزه‌ها و کتابخانه‌ها، باید زمینه دسترسی همگان حتی به نسخه‌های منحصر به فرد فراهم شود، تا همه بتوانند از این فرهنگ غنی بهره‌مند شوند.

در گذشته، حرکت‌های خوب و سازنده‌ای در جهت حفظ و صیانت از نسخ خطی و آثار مکتوب گذشتگان به عمل آمده است و پژوهشگران اسلامی از دیرباز با درک ضرورت احیای میراث اسلامی، تلاش‌های خالصانه خود را در این مسیر به انجام رسانده‌اند و آثار بسیار مهمی از نسخ خطی پیشینیان را از خطر نابودی همیشگی رهانیده و به جامعه علمی و پژوهشی ارزانی داشته‌اند و به نوبه خود بخشی از رسالت همگانی در راستای توسعه دانش را ادا نموده‌اند. امروزه ما مدیون همه اندیشمندان و دانشمندانی هستیم که برای باروری بیش از پیش تمدن غنی اسلامی، از تلاش‌های بی‌وقفه خود دریغ نکرده‌اند.

بحمدالله امروزه اهمیت و ارزش نسخ خطی بیش از پیش نمایان گشته است و پژوهشگران به صورت فردی به اهمیت نسخه‌های خطی واقف گشته‌اند و فعالیت‌های ارزشمندی در عرصه شناسایی، جمع‌آوری و صیانت از نسخه‌های خطی و میراث مکتوب در سطح کشور انجام می‌گیرد. در سال‌های اخیر حجم پایان‌نامه‌ها در مراکز حوزوی و دانشگاهی و در رشته‌های مختلف، رقم بالایی را به خود اختصاص داده است که اگر ده درصد این آمار، به دنبال احیای نسخه‌های خطی ارزشمندی می‌بود - که

آثار علمی میرزا لطفعلی

آثار علمی میرزا لطفعلی به شرح ذیل می‌باشند:

۱. تفسیر القرآن الکریم: بی‌شک، مهم‌ترین اثر علمی میرزا لطفعلی، اثر تفسیری ایشان است که به صورت تک‌نسخه و به خط مؤلف، در قالب دو جلد با عنوان تفسیر القرآن الکریم در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، فهرست شده و با شماره‌های ۹۲۶۲ و ۱۲۱۹۳ به ثبت رسیده است.
۲. شرح قصیده بُرده: این اثر به صورت چاپ سنگی با سرشناسه «میرزا لطفعلی بن احمد مامقانی تبریزی» و با شماره ردیف ۳۶۲۷۷، در کتابخانه آستان حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام موجود می‌باشد. نسخه‌ای از آن در کتابخانه خدیوی مصر و نسخه‌ای در کتابخانه برلین موجود است (تربیت، ۱۳۷۸، ص ۴۶۳).
۳. تقریرات الأصول: این اثر به صورت نسخه خطی با شماره ۹۲۵۳ در مجموعه نسخ خطی کتابخانه مجلس نگه‌داری می‌شود. زبان آن عربی و با خط نسخ است. و موضوع آن، همان‌گونه که از عنوان نیز روشن است، درباره اصول فقه می‌باشد.
۴. تقریرات مناسک الحج: این اثر به صورت نسخه خطی با شماره ۹۳۴۲ در مجموعه نسخ خطی کتابخانه مجلس نگه‌داری می‌شود. موضوع این اثر فقه و زبان آن، عربی و با خط نسخ نستعلیق است.
۵. أوثاق الوسائل فی شرح ریاض المسائل: میرزا لطفعلی این اثر را در شرح ریاض المسائل استادش آقاسیدعلی طباطبایی نگاشته است که ناتمام است و تا مبحث تیمم رسیده است (معلم حبیب‌آبادی، ۱۳۶۴، ج ۵، ص ۱۶۸۸).
۶. الزکاة: این اثر ناتمام است.
۷. ملاذ الداعی: این کتاب در ارتباط با ادعیه نگاشته

وبای عمومی سال ۱۲۶۲ق، سه سال پیش از وفات پدرش به همراه دو برادر دیگرش میرزارضا و میرزاجعفر درگذشت (قاجار، ۱۳۷۳، ص ۵۵).

منزلت علمی و خدمات فرهنگی و اجتماعی

میرزا لطفعلی از استادانی همچون سیدعلی کربلایی طباطبایی صاحب ریاض المسائل و پدر خود میرزا احمد کسب علم کرده و از آن دو اجازه اجتهاد داشت (مدرس، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۳۲۵؛ امینی، ۱۳۵۵ق، ص ۳۸۱-۳۹۴). مرجعیت دینی ایشان برای عموم مردم، کرسی تدریس برای طلاب و فضلا، خدمات عامه، آثار علمی (مجتهدی، ۱۳۷۹، ص ۱۳۷) و... هر کدام بیانگر جایگاه ممتاز دینی و علمی میرزا لطفعلی مجتهد تبریزی است. در این میان، تفسیر گرانسنگ این مفسر والامقام، به تنهایی آیینۀ تمام‌نمای ژرف‌نگری و دقت بالای او را می‌رساند.

میرزا لطفعلی امام جمعه از آن دسته از علما بود که با مردم معاشرت بسیار داشت و دایم در رفع حوایجشان می‌کوشید. کتابخانه مفصل و بزرگی داشت و از آثار نیک و خدمات اجتماعی و عام‌المنفعه او در تبریز، حفر قنات‌هایی بود که به نام «قنات امام جمعه» مشهور است (ر.ک: ذوقی و نیکنام، ۱۳۷۴، ص ۳۶۷).

میرزا لطفعلی از خط بسیار زیبا و نیز ذوق شعری برخوردار بوده است که یک نمونه از شعر ایشان در ارتباط با حدیث شریف نبوی «الطَّاعِمُ الشَّاكِرُ أَفْضَلُ مِنَ الصَّائِمِ الصَّامِتِ» (برقی، ۱۳۷۱ق، ج ۲، ص ۴۳۵؛ ابن‌شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ص ۴۸؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۵، ص ۲۵۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۳، ص ۳۷۵) چنین می‌باشد: از جناب مقدس نبوی این حدیث همیشه در گوش است خوردن حق‌گزین و شکرگزار بهتر از روزه‌دار خاموش است (امین عاملی، ۱۳۷۶ق، ج ۳، ص ۶۹).

سپس به بیان آراء و نظرات مفسران و نقض و ابرام آنها می‌پردازد و در ادامه با تکیه بر روایات اهل‌بیت، تفسیر راجح و مختار خود را بیان می‌کند.

از آنجاکه میرزا لطفعلی امام جمعه تبریزی، در تفسیر خود از روایات اهل‌بیت علیهم‌السلام به وفور استفاده کرده است و در همه جای تفسیر با استناد به روایات و احادیث اهل‌بیت علیهم‌السلام به تبیین و تفسیر فقرات آیات پرداخته و غالباً دیدگاه راجح و قول مختار خود را مستند به روایات کرده است، در تفسیر او صبغه روایی آشکارا مشهود است و رویکرد تفسیری وی روایی تلقی می‌گردد. البته فراوانی مباحث کلامی و نقد دیدگاه‌های کلامی دیگران به‌ویژه نظرات کلامی اشاعره در این تفسیر، آن را در زمره تفاسیر با رویکرد روایی - کلامی قرار داده است.

رویکرد روایی مفسر در آغاز تفسیر هریک از سوره‌ها به وضوح دیده می‌شود و مفسر در جای جای این تفسیر ارزشمند، با استناد به روایات و احادیث اهل‌بیت علیهم‌السلام به تبیین و تفسیر فقرات آیات پرداخته و غالباً دیدگاه راجح را به روایات مستند کرده است.

رویکرد روایی به صورت عملی در همه جای تفسیر مشهود است. خود مؤلف نیز در موارد مختلف به این نکته تصریح نموده است؛ از جمله در تفسیر آیه سیزدهم سوره «حج» ﴿يَدْعُوا لِمَنْ ضُرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ لِيُؤْتِيَ الْمُؤَلَّىٰ وَ لِيُؤْتِيَ الْعَشِيرُ﴾ با اشاره به هدف از نگارش این تفسیر، به روش خود در تفسیر تصریح نموده و می‌نویسد: «... هدف از تألیف این تفسیر پرداختن به مباحث ادبی نیست، بلکه هدف ما بیان نکات تفسیری و روایات تفسیری نقل شده از اهل‌بیت علیهم‌السلام می‌باشد...» (میرزا لطفعلی مجتهد تبریزی، ج ۲، تفسیر سوره حج، بر نهم).

از منظر میرزا لطفعلی، معیار صحت اقوال تفسیری و ملاک ترجیح هر تفسیر، روایات اهل‌بیت عصمت و

شده است (آقابرز تهرانی، بی‌تا، ج ۲۲، ص ۱۹۲).

۸. *الروضة في المواعظ والأخلاق*: مجموعه احادیث در اخلاق و مواعظ است. صاحب الذریعه این کتاب را نزد اردوبادی در نجف رؤیت کرده است (همان، ج ۱، ص ۲۸۳).

نسخه‌شناسی تفسیر میرزا لطفعلی

تفسیر میرزا لطفعلی که با عنوان و شماره‌های یادشده در کتابخانه مجلس شورای اسلامی فهرست شده است، تک‌نسخه و به خط مؤلف می‌باشد. این تفسیر به زبان عربی در قالب دو جلد نگارش یافته است؛ جلد اول مشتمل بر سوره‌های «مریم»، «طه» و «انبیاء» است و جلد دوم سوره‌های «حج»، «مؤمنون»، «نور» و «نبا» را شامل می‌گردد و مؤلف از منابع مختلف شیعه و اهل سنت استفاده کرده است. خط نسخه، نستعلیق شکسته و غالباً خوانا می‌باشد، در موارد بسیار کم، برخی از واژگان از وضوح کافی برخوردار نیست و در برخی از صفحات، با قلم و خط خود مؤلف حاشیه‌نویسی دارد.

در حاشیه صفحه اول از جلد اول نسخه خطی، به قلم نوه مؤلف، زین‌العابدین بن علی، در سال ۱۲۹۴ق چنین نوشته شده است: «این تفسیر شریف به یگانه دوران و دردانه زمان، علامه معقول و منقول، آقامیرزا لطفعلی بن آقا میرزا احمد تبریزی - عفی‌الله تعالی عنهما - منسوب است، و این نسخه اصلی است که به خط خود مصنف می‌باشد. و من بنده محتاج حق، زین‌العابدین بن علی بن لطفعلی بن احمد بن محمد صادق تبریزی هستم. سال ۱۲۹۴ق» (میرزا لطفعلی مجتهد تبریزی، بی‌تا، ج ۱، بر اول).

رویکرد روایی - کلامی تفسیر مجتهد تبریزی

مفسر، ابتدا بحث لغوی را مطرح می‌کند، و در برخی آیات به مباحث ادبی، قرائتی و اسباب نزول نیز توجه کرده،

امام‌جمعه تبریزی در تفسیرش با جمع آراء متکلمان و بررسی آنها، توجه فراوانی به مسائل کلامی مبذول داشته است. مباحثی از قبیل: «کیفیت اراده الهی و نسبت آن با اختیار انسان»، «ایمان و عمل صالح»، «سهوالنبی»، «فرق رسول و نبی» و ده‌ها موضوع ریز و درشت کلامی دیگر که معرکه‌الآراء و محل نزاع فرق کلامی هستند، بستر مناسبی برای طرح اقوال دیگران فراهم ساخته است.

امام‌جمعه تبریزی، ضمن تفسیر آیات قرآن، دیدگاه‌های کلامی جبریه و اشاعره را در موارد متعدد متذکر شده است و با استشهاد به آیات قرآن و احادیث، به نقد و بررسی آنها پرداخته و در رد آنها کوشیده است، و در این زمینه، مباحث زیادی را مطرح کرده و این امر باعث شده است تا بخش قابل توجهی از این تفسیر، سبک و سیاق کلامی به خود بگیرد. برای نمونه، میرزاالطغلی در تفسیر آیه ﴿يَعْظُمُ اللَّهُ أَنْ تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ (نور: ۱۷) نظریه معتزله مبنی بر خروج مرتکب معصیت از دایره شمول ایمان را با استشهاد به آیه یازدهم سوره «نور» رد می‌کند (میرزاالطغلی، ج ۲، بر ۱۲۷) و نیز در رد دیدگاه جبریه با استدلال به آیه ﴿يَعْظُمُ اللَّهُ أَنْ تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ بیان می‌کند که متعلق اراده الهی، عمل به طاعات و ترک معاصی است و مخاطب آن نیز، همه مکلفان اعم از مطیعان و عاصیان می‌باشند (همان).

روش تفسیری مجتهد تبریزی

استفاده بهینه امام‌جمعه تبریزی از انواع منابع تفسیر اعم از قرآن، روایات، منابع لغوی و ادبی موجب شده است که تفسیر ایشان در مجموعه تفاسیر جامع قرار بگیرد و بدین ترتیب، می‌توان روش تفسیری وی را روش تفسیر جامع با رویکرد روایی - کلامی دانست. در ادامه، به نمونه‌هایی از بهره‌گیری وی از انواع منابع تفسیری اشاره می‌کنیم:

طهارت علیه السلام است و در واقع، روایات را فصل الخطاب در اقوال متعدد تفسیری می‌داند. این امر را با عبارت‌هایی همچون: «و هذا التفسیر المستفاد من هذه الأخبار هو الوجه فی تفسیر الآیه، لدلالة الخبر علیه» (همان، بر ۵۸)، «و الحقُّ كما علیه جمع و هو صریح الأخبار المعصومیه...» (همان، بر ۳۹)، «و هذا أقرب الوجوه فی معناه، لصریح ما رواه فی...» (همان، بر ۳۶) و... مورد تأکید قرار داده است.

مجتهد تبریزی در اکثر موارد، روایات را به صورت تقطیع شده و به مقدار موردنیاز در محل استشهاد آورده است. گرچه در اغلب موارد، روایات را با تصریح به مصادر روایی، نقل می‌کند، ولی در مواردی زیادی نیز بدون تصریح به مصادر روایی، فقط به نقل روایت اکتفا نموده است.

در مواردی بدون مشخص کردن «مروئ عنه» و بدون اشاره به منبع آن، با تعبیر «و فی الخبر» (همان، بر های ۲؛ ۳ و ۶)، «قد ورد فی الأخبار» (همان، بر های ۱۷ و ۴۹) و یا «و فی خبر آخر» (همان، بر های ۲۰؛ ۲۴؛ ۳۹) فقط به ذکر روایت اکتفا نموده است. در برخی موارد، مفردات و مفاهیم روایات را بررسی کرده و توضیحات لازم را ارائه نموده است (همان، بر ۲۱).

فراوانی مباحث کلامی در این تفسیر و نقد و بررسی مفسر نسبت به اقوال کلامی اشاعره و معتزله، به این تفسیر صیغه کلامی بخشیده است تا جایی که برخی تفسیر میرزاالطغلی را به عنوان یک تفسیر کلامی مورد شناسایی قرار داده‌اند. آقابزرگ تهرانی می‌نویسد: «نوه مؤلف که همان اوست، در سال ۱۳۳۷ق که برای زیارت مشرف شده بود برای من حکایت کرد که آن تفسیر، تفسیری بزر است در دو مجلد، هرچند تفسیر یک چهارم قرآن است که از اواسط آن شروع شده، و بیشتر به مسائل کلامی پرداخته است» (امین عاملی، ۱۳۷۶ق، ج ۴، ص ۳۱۱).

تفسیر قرآن به قرآن

یکی از امتیازات و برجستگی‌های تفسیر میرزاطرفعلی، بهره‌مندی مفسر از روش تفسیری قرآن به قرآن می‌باشد. این مطلب با مشاهده بخش‌های مختلف تفسیر او به وفور نمایان است. برای مثال، با یک نگاه آماری به تعداد آیات مورد استشهاد در محدوده تفسیر سوره «حج»، می‌توان به این نکته پی برد. ایشان در تفسیر آیات سوره «حج» به یکصد و یازده آیه از دیگر آیات قرآن استشهاد نموده است و به شکل‌های گونه‌گون از این آیات در تفسیر مفردات قرآنی، نکات ادبی، مفاهیم تفسیری و... بهره‌برداری کرده است.

در تفسیر آیه اول و دوم سوره «حج»، با استناد به آیه ﴿لَا يَحْزَنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ﴾ (انبیاء: ۱۰۳)، شدائد روز قیامت را مختص دوزخیان دانسته و بهشتیان را از این شدائد در امان دانسته است (همان، بر ۳).

استفاده از مباحث لغوی، ادبی و قرائت

چنان‌که پیش از این اشاره شد، میرزاطرفعلی، پرداختن به مباحث لغوی، ادبی و قرائت را از اولویت روش تفسیری خود نمی‌داند و در ارتباط با این مباحث، بجز در موارد محدودی، به بررسی‌های تفصیلی و تحلیلی، نپرداخته است و فقط به نقل قول دیگر مفسران اکتفا نموده و تصریح کرده است که هدف اصلی وی و اولویت اول در روش تفسیری ایشان، بیان نکات تفسیری بر اساس روایات اهل بیت می‌باشد، آنجا که در ذیل تفسیر آیه سیزدهم سوره «حج» ﴿يَدْعُوا لِمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ لَيْسَ الْمَوْلَىٰ وَ لَيْسَ الْعَشِيرُ﴾ با اشاره به وجود دیدگاه‌های مختلف پیرامون اعراب «لَمَنْ ضَرُّهُ»، علاقه‌مندان به مباحث تفصیلی پیرامون آن را به تفسیر مجمع‌البیان ارجاع داده است (همان، بر ۹).

مباحث لغوی: میرزاطرفعلی در اغلب موارد، مباحث لغوی و مفردات را بدون اشاره به منبع ذکر می‌کند و در عین حال، در مواردی نیز به منبع و یا قائل آن تصریح می‌کند. کتاب‌های الصحاح، المصباح، القاموس المحيط و مجمع‌البحرین، منابع لغوی هستند که مورد تصریح مفسر قرار گرفته‌اند و نیز زمخشری، مبرد، نفطویه، فراء، خلیل، زجاج و... از جمله کسانی هستند که میرزاطرفعلی در مباحث لغوی به گفتار ایشان استناد کرده است.

مباحث ادبی: مفسر علی‌رغم اینکه تصریح می‌کند پرداختن به مباحث ادبی در روش تفسیری وی از اولویت برخوردار نیست، در بعضی موارد با دقت و ظرافت در نکات ادبی برخی آیات، برداشت‌های تفسیری خوبی ارائه نموده است. در این زمینه - برای مثال - به تفسیر آیه دوم از سوره مبارکه «حج» اشاره می‌کنیم: ﴿يَوْمَ تَرَوْنها تَذْهَبُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَ تَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَ تَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ وَ مَا هُمْ بِسُكَارَىٰ وَ لَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ﴾؛ در آن روز می‌بینید که مادران، کودکان شیرخوار و بی‌پناهشان را رها می‌سازند و زنان باردار از شدت ترس و تکان، سقط جنین می‌کنند و مردم گیج و مست به نظر می‌رسند، درحالی‌که مست نیستند، و لیکن عذاب الهی در آن روز شدید است.

در ادبیات عرب، از زن شیرده و مادری که کودک خود را شیر می‌دهد تعبیر به «مرضع» می‌کنند، ولی گاه این کلمه به صورت مؤنث «مرضعه» آورده می‌شود تا اشاره‌ای باشد به همان لحظه شیر دادن، و به تعبیر دیگر، «مرضع» به زنی می‌گویند که به صورت بالقوه، شأنیت و قابلیت شیر دادن دارد، اما مرضعه به زنی گفته می‌شود که به صورت بالفعل در حال شیر دادن است.

امام جمعه تبریزی با توجه به همین نکته خاص در تعبیر «مرضعه»، می‌گوید: «شدت وحشت زلزله [زلزله

عیون الأخبار، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال و... از دیگر منابع و مصادری است که به صورت مکرر مورد استفاده امام جمعه تبریزی قرار گرفته است.

برخی از دیگر منابع و مصادر تفسیر میرزاطفعلی مجتهد تبریزی به شرح زیر می‌باشد:

نهج البلاغه؛ مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة؛ المحاسن؛ بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد؛ قرب الإسناد؛ تنزیه الأنبیاء؛ تهذیب الأحکام؛ الأمالی؛ المجالس؛ الإرشاد؛ طب الاثمة؛ مناقب آل ابی طالب علیهم السلام؛ الإحتجاج علی أهل اللجاج.

در نقل اقوال مفسران، اعم از ردّ و تأیید دیدگاه ایشان، به اسامی مفسران زیادی اشاره شده است که در این میان، ابن عباس (ق ۶۸) از جایگاه اول برخوردار است.

نقد دیدگاه دیگر مفسران

یکی از ویژگی‌های تفسیر امام جمعه تبریزی، نقل قول دیگر مفسران می‌باشد؛ در برخی موارد، فقط به نقل قول مفسران اکتفا می‌کند و در مواردی، به نقض و ابرام و ردّ و تأیید آنان می‌پردازد. در اغلب موارد، ابتدا اقوال مفسران را نقل کرده است و پس از بررسی و نقد آنها، قول مختار خود را مشخص می‌نماید. و در اکثر موارد، ملاک ترجیح را روایات اهل بیت علیهم السلام می‌داند.

گرچه بخش زیادی از نقل قول‌ها بدون تصریح به قائل آن، آمده است، ولی در موارد زیادی نیز اقوال را با تصریح به گوینده آن بازگو نموده است. در برخی موارد، فقط به نقل قول دیگر مفسران اکتفا کرده است و دیدگاه تفسیری ایشان را مورد نقد و بررسی قرار نداده است. در تفسیر «لَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضُهُمْ بِبَعْضٍ لَهْدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِيعَ وَصَلَوَاتُ وَ مَسَاجِدُ» (حج: ۴۰)، عبارت «دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضُهُمْ بِبَعْضٍ» را به «اذن الهی برای جهاد مؤمنان با کفار»،

پایان جهان که مقدمه رستاخیز است] آن قدر زیاد است که حتی اگر مادر پستان در دهان کودک شیرخوارش داشته باشد، چنان وحشت زده می‌گردد که بی‌اختیار، پستان را از دهانش بیرون کشیده، فراموشش می‌کند» (همان، بر ۲). با توجه به آنچه گذشت، روش تفسیری میرزاطفعلی، تفسیر اجتهادی جامع تلقی می‌گردد؛ چراکه از انواع منابع تفسیری اعم از قرآن، روایات، منابع ادبی، یافته‌های عقلی و... در تفسیر آیات قرآن بهره برده است.

مصادر تفسیری میرزاطفعلی

میرزاطفعلی تبریزی در نگارش تفسیرش از منابع و مصادر متنوعی بهره برده است. هرچند به دلیل رویکرد و گرایش روایی، غالب منابع تفسیری ایشان روایی است، با این همه، از منابع دیگر نیز در تفسیر استفاده کرده است.

با توجه به رویه معمول و مقبول در گذشته، مبنی بر عدم تصریح به منابع مورد استفاده، استقراء کامل منابع و مصادر تفسیر میرزاطفعلی کار دشواری است، از این رو، منظور از منابع و مصادر این تفسیر، مصادر و منابعی است که مورد تصریح مؤلف واقع شده است. با توجه به اعتبار و قدمت منابع و مصادر تفسیر امام جمعه تبریزی که غالباً منابع دست اول هستند، جایگاه تفسیر وی نیز مشخص می‌گردد. کتاب شریف الکافی، از لحاظ آماری در صدر منابع روایی تفسیر امام جمعه تبریزی قرار دارد. تفسیر قسمی، مجمع البیان، جوامع الجامع، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل از منابع تفسیری مورد استفاده وی بوده است. همچنین ایشان، ضمن استفاده از تفسیر مفاتیح الغیب، در موارد زیادی آراء کلامی و تفسیری ایشان را مورد نقد و بررسی قرار داده است.

آثار شیخ صدوق از قبیل: الخصال، التوحید، علل الشرایع، کمال الدین و تمام النعمه، معانی الأخبار،

تفسیر نموده (همان، بر ۳۰) و در عین حال، اقوال سایر مفسران همچون ابن عباس، کلبی و مجاهد را بدون نقد، نقل کرده است.

ولی در موارد بسیاری به نقض و ابرام دیدگاه سایر مفسران و رد و تأیید آنان می‌پردازد. در این زمینه، می‌توان گفت: مفسر از اعتماد به نفس کافی برخوردار بوده است و علی‌رغم شهرت و عظمت برخی مفسران مشهور شیعه و اهل سنت، با رعایت ادب و احترام علمی، برخی دیدگاه‌های آنان را به چالش کشانده و مورد نقد علمی قرار می‌دهد.

در این زمینه، می‌توان علاوه بر نقد و بررسی فراوان میرزاالطفعلی نسبت به دیدگاه‌های تفسیری و کلامی فخررازی، به نقد دیدگاه حسن و شعبی و زمخشری در تفسیر «زلزلة الساعة» (همان، بر ۱)؛ نقد دیدگاه شیخ طوسی و طبرسی مبنی بر اینکه «أَنَّ الْمَعْدُومَ يَسْمَى شَيْئًا» در ذیل تفسیر آیه اول سوره «حج»؛ نقد نظر سیدمرتضی علم‌الهدی در ارتباط با تفسیر «تمنی» در ذیل آیه ۵۲ سوره «حج» و ده‌ها نقد دیگر در جای جای تفسیر ایشان، اشاره کرد.

نقد دیدگاه طبرسی مبنی بر شیئیت معدوم

طبرسی در مجمع‌البیان تصریح می‌کند که «شیئیت» بر «معدوم» صدق می‌کند و برای صحت اطلاق «شیء» بر «معدوم» به آیات قرآن استشهاد می‌کند. وی در تفسیر سه آیه «إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا» (طه: ۹۸)؛ «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ» (حج: ۱) و «هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا» (انسان: ۱)، بر این نکته اشاره کرده و می‌گوید: «اینکه در این آیات، بر «معدوم»، «شیء» اطلاق شده است، دلالت دارد که نسبت «شیئیت» به «معدوم» نسبت درستی است (طبرسی،

۱۳۷۷، ج ۷، ص ۴۸ و ۱۱۳؛ ج ۱۰، ص ۱۵).

شیخ طوسی نیز در تفسیر تبیان در ذیل تفسیر آیه اول سوره «حج»، می‌گوید: «این آیه دلیل صحت اطلاق «شیئیت» بر معدوم است» (طوسی، بی‌تا، ج ۷، ص ۲۸۸). ولی در تفسیر آیه اول سوره «انسان» می‌گوید: «این آیه دلالت دارد بر اینکه معدوم، «شیئیت» ندارد و اطلاق «شیء» بر معدوم نادرست است، و اینکه در آیه اول سوره حج، زلزله قیامت، علی‌رغم اینکه هنوز جامه وجود نپوشیده است، «شیء» نامیده شده، از باب مجاز است» (طوسی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۲۰۶).

میرزاالطفعلی تبریزی، با تبیین دیدگاه یادشده و اشاره به دیگر آیاتی که می‌تواند در این زمینه، مورد استشهاد قرار گیرد (بقره: ۲۰؛ کهف: ۲۳-۲۴)، با تکیه بر قاعده «الاستعمال اعم من الحقيقة»، دیدگاه طبرسی را رد کرده و می‌گوید: «از آنجاکه استعمال، اعم از حقیقت است و مجاز را نیز شامل می‌شود، اطلاق «شیء» بر معدوم از باب مجاز و توسع در استعمال است و منعی ندارد» (میرزاالطفعلی، ج ۲، بر ۲).

نقد دیدگاه سیدمرتضی

«وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ ءَايَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» (حج: ۵۲).

در تفسیر، «تمنی» و «أمنیه» دو احتمال «تقدیر و آرزو» و «تلاوت و قرائت»، ذکر شده است؛ بر اساس احتمال اول (تقدیر و آرزوی قلبی)، آیه این‌گونه معنا می‌شود: ما هیچ رسول و پیامبری را پیش از تو نفرستادیم مگر اینکه هرگاه آرزو می‌کرد و طرحی برای پیشبرد اهداف الهی خود می‌کشید شیطان، شبهات بیهوده می‌افکند و در مقابل اهداف بلند او امور باطل القا می‌نمود، اما خداوند پیامبر خود را در برابر هجوم این القائات شیطانی تنها

تصریح کرده است. این امر به تفسیر مفاتیح‌الغیب محدود نبوده است و نسبت به دیگر تفاسیر و منابع دیگر نیز چنین است. البته از این نکته نباید غافل بود که در گذشته، نقل بدون منبع، امری نکوهیده تلقی نمی‌شده است.

نتیجه‌گیری

میرزاطفعلی مجتهد تبریزی، از علمای برجسته تبریز در قرن سیزدهم است. وی خدمات اجتماعی و آثار علمی ارزشمندی از خود به جای گذاشته است. بی‌شک، مهم‌ترین اثر علمی وی، تفسیر القرآن‌الکریم است که به صورت تک نسخه و به خط مؤلف، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود می‌باشد.

این تفسیر به زبان عربی است و در قالب دو جلد با شماره‌های ۹۲۶۲ و ۱۲۱۹۳ به ثبت رسیده است. جلد اول مشتمل بر سوره‌های «مریم»، «طه» و «انبیاء» است و جلد دوم سوره‌های «حج»، «مؤمنون»، «نور» و «نبا» را شامل می‌شود.

مجتهد تبریزی در نگارش تفسیرش از منابع و مصادر متنوع شیعه و اهل سنت بهره برده است؛ منابعی همچون: الکافی، تفسیر قمی، مجمع‌البیان، الکشاف، جوامع‌الجامع، مفاتیح‌الغیب، آثار شیخ صدوق و... در زمره مصادر این تفسیر قرار دارد.

در موارد بسیاری به نقض و ابرام دیدگاه سایر مفسران و رد و تأیید آنان پرداخته است و با رعایت ادب و احترام علمی، برخی دیدگاه‌های آنان را به چالش کشانده است. میرزاطفعلی، ضمن استفاده از تفسیر کبیر فخررازی، در موارد زیادی با تکیه بر تفسیر مجمع‌البیان در نقد آرای تفسیری فخررازی کوشیده است.

تفسیر امام جمعه تبریزی، با اینکه از گرایش روایی - کلامی برخوردار است، از انواع منابع تفسیر اعم از قرآن،

نمی‌گذاشت و القائنات شیطان را از میان می‌برد و آیات خود را استحکام می‌بخشید؛ چراکه خداوند علیم و حکیم است و از همه این توطئه‌ها و نقشه‌های شوم باخبر است و طرز خنثا کردن آنها را به خوبی می‌داند.

اما معنای آیه بر اساس احتمال دوم (تلاوت و قرائت) چنین است: ما قبل از تو هیچ پیغمبر و رسولی نفرستادیم مگر آنکه وقتی آیات خدا را می‌خواند شیطان شبهه‌هایی گمراه‌کننده در قرائت او می‌افکند و وسوسه می‌کرد ولی خداوند آنچه از شبهاتی که شیطان به کار می‌برد باطل می‌کرد و القائنات شیطان را از میان می‌برد و آیات خود را استحکام می‌بخشید؛ چراکه خداوند علیم و حکیم است.

مجتهد تبریزی با استناد به آیه شریفه «إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ» (نحل: ۹۹) تفسیر «تمنی شیطان» به «وسوسه در قلب پیامبر ﷺ» را مردود می‌شمارد و دیدگاه سیدمرتضی (علم‌الهدی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۷)، را در این زمینه مورد نقد قرار می‌دهد (همان، بر ۴۲).

اهتمام بر نقد نظرات کلامی و تفسیری فخررازی

در بیان آرای دیگران، بخش‌های زیادی از تفسیر مفاتیح‌الغیب نقل شده است و در موارد زیادی با تکیه بر تفسیر مجمع‌البیان در نقد آرای تفسیری فخررازی کوشیده است. در جای جای تفسیر میرزاطفعلی، نقد دیدگاه‌های کلامی و تفسیری فخررازی به چشم می‌خورد و در مواردی نیز به نقد جامع و مفصلی بر دیدگاه وی پرداخته است که در این میان، می‌توان به نقد دیدگاه فخررازی در تفسیر آیه «الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ» (حج: ۴۰) اشاره کرد.

علی‌رغم اینکه استفاده از تفسیر فخررازی - اعم از رد یا تأیید آن - در تفسیر میرزاطفعلی به وضوح مشهود است، ولی تنها در موارد محدودی، به نقل از آن تفسیر

- روایات، منابع لغوی و ادبی نیز بهره برده است و از این رو، می‌توان روش تفسیری ایشان را روش تفسیری جامع با رویکرد روایی - کلامی دانست.
- یکی از امتیازات و برجستگی‌های تفسیر میرزا لطفعلی، بهره‌مندی مفسر از روش تفسیری قرآن به قرآن می‌باشد. این مطلب با مشاهده بخش‌های مختلف تفسیر ایشان به روشنی نمایان است.
- امام جمعه تبریزی هدف اصلی خود در تفسیر را بیان نکات تفسیری بر اساس روایات اهل بیت علیهم‌السلام می‌داند و پرداختن به مباحث لغوی، ادبی و قراءات را از اولویت روش تفسیری خود نمی‌داند و در ارتباط با این مباحث به بررسی‌های تفصیلی و تحلیلی، نپرداخته است. از منظر میرزا لطفعلی، معیار صحت اقوال تفسیری و ملاک برتری هر تفسیری، روایات اهل بیت عصمت و طهارت است و در واقع، وی روایات را فصل الخطاب در اقوال متعدد تفسیری می‌داند.
- فراوانی مباحث کلامی در این تفسیر و نقد و بررسی مفسر نسبت به اقوال کلامی اشاعره و معتزله، به این تفسیر صبغه کلامی بخشیده است تا جایی که برخی تفسیر میرزا لطفعلی را به عنوان یک تفسیر کلامی مورد شناسایی قرار داده‌اند.
- منابع**
- نهج البلاغه، بی‌تا، قم، دارالهجره.
- مصباح الشریعه، ۱۴۰۰ق، بیروت، الاعلمی.
- آقابزرگ تهرانی، محمدحسن، بی‌تا، الذریعة إلى تصانیف الشیعه، تهران و قم، کتابخانه اسلامی و اسماعیلیان.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، ۱۳۶۳، تحف العقول، چ دوم، قم، چاپ علی‌اکبر غفاری.
- اعتماد السلطنه، محمدحسن بن علی، بی‌تا، المآثر والآثار، چاپ سنگی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- امین حسینی عاملی، سیدمحمدحسن، ۱۳۷۶ق، أعیان الشیعه، چ بیست و یکم، دمشق، بی‌تا.
- امینی، عبدالحسین، ۱۳۵۵ق، شهداء الفضیله، مطبعه الغری.
- برقی، احمدین محمد، ۱۳۷۱ق، المحاسن، چ دوم، قم، دارالکتب الاسلامیه.
- تبریزی، لطفعلی بن احمد، بی‌تا، مسلجاً الباحث عن أحكام الوارث، بی‌جا، بی‌تا.
- تبریزی، لطفعلی بن احمد، ۱۲۵۲، تفسیر القرآن الکریم، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- تربیت، محمدعلی، ۱۳۷۸، دانشمندان آذربایجان، تهران، سازمان چاپ و انتشارات.
- حرا عاملی، محمدبن حسن، ۱۴۰۹ق، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل‌البیت.
- ذوقی، فریبرز و ایوب نیکنام لاله، ۱۳۷۴، تبریز در گذر تاریخ، تبریز، یاران.
- زمخشری، محمودبن عمر، ۱۴۰۷ق، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، چ سوم، بیروت، دارالکتاب العربی.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۷، تفسیر جوامع الجامع، تحقیق ابوالقاسم گرجی، تهران، سمت.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق محمدجواد بلاغی، چ سوم، تهران، ناصر خسرو.
- طوسی، محمدبن حسن، بی‌تا، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
- عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، ۱۳۸۷، طبقات مفسران شیعه، چ

- چهارم، قم، نوید اسلام.
- عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، ۱۳۷۴، *مفاخر آذربایجان*، تبریز، آذربایجان.
- علم‌الهدی، شریف مرتضی، ۱۴۳۰ق، *تنزیه الأنبياء*، تحقیق فارس حسون کریم، قم، بوستان کتاب.
- فخررازی، محمدبن عمر، ۱۴۲۰ق، *مفاتیح الغیب*، ج سوم، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- قاجار، نادر میرزا، ۱۳۷۳، *تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز*، مصحح غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز، ستوده.
- قمی، علی‌بن ابراهیم، ۱۳۶۷، *تفسیر القمی*، تحقیق سیدطیب الموسوی الجزائری، ج چهارم، قم، دارالکتاب.
- کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۰۷ق، *الکافی*، ج چهارم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- مجتهدی، مهدی، ۱۳۷۹، *رجال آذربایجان در عصر مشروطیت*، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، زرین.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، *بسحار الانوار*، ج دوم، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
- مدرس، محمدعلی، ۱۳۶۹، *ریحانة الأدب فی تراجم المعروفین بالکنیه أو اللقب*، تهران، خیام.
- مرعشی نجفی، سید محمود، ۱۳۸۳، *گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی*، قم، کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- مصطفوی، حسن، ۱۳۶۰، *ترجمه مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه*، تهران، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- معلم حبیب‌آبادی، محمدعلی، ۱۳۶۴، *مکسارم الآثار در احوال رجال دو قرن ۱۳ و ۱۴*، اصفهان، نفایس مخطوطات اصفهان.
- مفید، محمدبن محمدنعمان، ۱۴۱۳ق، *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، قم، کنگره شیخ مفید.
- واعظ خیابانی، میرزا علی، ۱۳۸۲، *علمای معاصر*، قم، نوید اسلام.